

СОЦІАЛЬНА СТРАТИГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДОБИ НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ 60-90-Х РОКІВ ХХ СТ.

Розкрито соціальну структуру селянських господарств України періоду нової економічної політики (1921-1929 рр.) за матеріалами, що знайшли своє відображення в роботах радянських та вітчизняних авторів 60-90-х років ХХ ст. Висвітлено різні підходи дослідників до визначення об'єктивних параметрів селянських господарств доби недостатньо розвинутого товарного виробництва.

Ключові слова: сільське господарство, селянство, куркуль, фермер, заможне селянство, історіографія.

Раскрыта социальная структура крестьянских хозяйств Украины периода новой экономической политики (1921-1929 гг.) по материалам, которые нашли свое отражение в работах советских и отечественных авторов 60–90-х годов ХХ в. Освещены различные подходы исследователей к определению объективных параметров крестьянских хозяйств периода недостаточно развитого товарного производства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьянство, кулак, фермер, зажиточное крестьянство, историография.

The article is devoted to disclosing of social structure the Ukrainian agriculture farmer's type of the period of new economic politics (1921-1929) on materials, which was reflected in the work of Soviet domestic authors and 60–90's of XX c. It was covered different approaches researchers to determine the objective parameters farms day underdeveloped commodity production.

Key words: agriculture, peasants, farming, farmer, rich farming, historiography.

У нових соціально-економічних і суспільно-політичних реаліях сьогодення зростає зацікавленість дослідників та громадськості до історії українського селянства. Значний інтерес викликають ті соціально-економічні процеси, які проходили в українському селі в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.) та які істотним чином впливали на соціальну стратиграфію українського селянства зазначеної доби.

Соціально-економічні параметри українського селянства доколгоспного періоду на перший погляд, здавалось би, достатньо висвітлені у вітчизняній історіографії, проте в радянські часи над ними тяжіли ідеологічно-заангажовані чинники. Тому дане питання привертає нині увагу дедалі більшого кола дослідників. Зрозуміло, що тогочасна політична заангажованість суттєво викривлювала відображення цілого ряду об'єктивних ознак заможності селянства України доби непу. Розкриття цього питання і є метою даної статті.

Проблема визначення об'єктивних соціально-економічних показників стану українського селянського господарства доби недостатньо розвинутого товарного виробництва знайшла своє відображення в цілому ряді робіт, опублікованих у 60-90-х роках ХХ ст. Зазначимо, однак, що дослідження цих років

не привели до встановлення загальноновизначених параметрів заможності селянства.

Так, аналізуючи роботи таких дослідників, як Є. Талан [1], П. Денисовця [2], М. Ксьонзенка [3], Є. Євсєєва [4], І. Рибака [5], Н. Рогаліної [6], Л. Беренштейна [7], В. Верстюка [8], В. Адамського [9], О. Мельничука [10], М. Венера [11], котрі розкривають різні аспекти життя українського села в добу непу, логічно констатуєш, що майже всі науковці при визначенні соціально-економічних ознак різних прошарків села в кінцевому разі керувались встановленими радянською системою офіційними соціальними критеріями, виділяючи виключно три селянські групи господарств – «бідняцьке», «середняцьке», і «куркульське». Хоча ряд з них, відходячи від офіційного термінологічного визначення непівського заможного селянства як «куркульства», все ж таки вживали, і цим самим у певній мірі відмежовували себе від усталених радянських стереотипів у ставленні до визначення головних ознак заможного селянства 20-х років ХХ ст. наступне його термінологічне тлумачення: «*заможна частина села*» (Адамський), «*заможна верхівка українського села*» (Беренштейн, Денисовець), «*заможна верства населення*» (Мельничук), «*куркульсько-заможницькі*

верстви» (Євсєєв). Жоден з них, проте, не подав чітко визначених ознак уживаних понять.

Серед незначної когорти повоєнних істориків-аграріїв слід виділити деякі аспекти бачення поставленої нами проблеми Б. Мигалем [12]. За соціальним складом, згаданий дослідник поділяв селянство України 20-х років ХХ ст. на три групи. Перша та друга групи відповідно – бідняки та середняки. Третя ж – заможні та куркулі. Науковець наголошував на солідній тогочасній купівельній спроможності *«заможного й куркульського прошарку»*. При цьому він побіжно зазначає про особливу економічну вагу на селі в роки непу заможного середняцтва. Разом із більш економічно міцним *«куркульством»* вони здавали значну кількість сільськогосподарських машин та робочого інвентарю біднішим групам селянства, за що відповідно збільшували власні накопичення. З вищезазначеного Б. Мигалем поділу логічно випливає, що і заможне середняцьке і т. зв. *«куркульство»* є безумовно, категоріями заможного селянства. У цілому ряді своїх публікацій, він наводить ряд характерних ознак даної групи селянства: наявність у господарстві значної кількості сільськогосподарського реманенту та машин, постійна купівля його удосконалень та здача в оренду іншим групам села; участь у машинно-тракторних товариствах; наявність земельних лишків.

Особливим чином слід виділити позицію сучасного українського історика Владислава Верстюка [13]. Дослідник наголошує на тому, що соціальні критерії визначення заможності селянських господарств радянською системою так і *«не були вироблені чітко»*, оскільки цьому процесу заважали політичні й соціальні стереотипи, утверджені в тогочасному суспільстві. В. Верстюк подає власну позицію стосовно того, кого слід було вважати сільським заможником у добу непу. Аналізуючи питання стосовно того, кого слід було на той час відносити до групи заможного селянства він, зокрема, наголошує, що в українському селі такий прошарок селянства як середняк, був досить заможним порівняно з його російським колегою (тобто російським середняком). Український заможний середняк жив працею власної сім'ї і своєю, нікого не експлуатував і не мав найманих сільськогосподарських робітників. Хоча всі ці факти свідчили про нього як лише про трударя, виходячи з його добробуту, кремлівські можновладці зараховували його до *«куркульства»*: *«нічого не може бути більш безглуздим, як називати, що прийнято у нас, всіх українських селян куркулями лише на основі їх заможності»* [13, с. 135]. Як бачимо, доцільність віднесення заможного середняка, а це відповідно вища категорія середняцтва, до категорії заможного селянства має під собою своє певне підґрунтя.

Цікаву градацію селянських господарств подають у своєму дослідженні П. Денисовець та О. Єрмак. Характеризуючи податкову політику радянської держави щодо селянства України, дослідники, користуючись даними Наркомату фінансів УСРР, поданими в 1927/28 рр. для встановлення суми сплати податку з грошового прибутку, виділяли наступні групи селянських господарств: *«бідняцьке»* (сума середнього податку від прибутку (1927/28 рр.) до

100 крб. прибутку – 0,9 % від суми), *«маломіцне середняцьке»* (сума середнього податку від прибутку 6,28 крб.), *«середняцьке»* (сума середнього податку від прибутку 25,92 крб.), *«заможне середняцьке»* (сума середнього податку від прибутку 82,35 крб.), *«куркульське»* (сума середнього податку від прибутку 150,35 крб.) [14].

Вищезазначені дані дають нам добре підґрунтя для з'ясування параметрів заможного господарства. Заможні середняцькі і т. зв. *«куркульські»* колективи без перебільшення, на наш погляд, і це добре прослідковується з вищеприведеної таблиці, об'єктивно тяжіють бути віднесеними до категорії заможного селянського господарства фермерського типу.

Значний внесок у розробку загальних питань проблеми визначення параметрів селянських господарств України внесли на початку 80-х років минулого століття С. Водотика та І. Мазур [15]. Проводячи аналіз наукових досліджень та статистичних даних минулих десятиліть, науковці дійшли добре аргументованого висновку про те, що в останні роки згорання непу соціальна структура селянства України була наступною: *«пролетарі»*, *«напівпролетарі»*, *«середняки»* та *«куркулі»*.

Селянські господарства, за особистим баченням вищезазначених дослідників, у ті роки поділялись на два типи: *«сільськогосподарське селянське господарство»* та *«промислове селянське господарство»*. Дані типи, у свою чергу, мали свій соціальний склад (спільний для обох видів господарств): *«пролетарі»*, *«напівпролетарі»*, *«нижчесередні»*, *«середні»*, *«вищесередні»* та *«дрібнокapіталістичні елементи»*. Як зазначають дослідники, власники вищесереднього господарства, *«прагнули перетворитися в «справжніх господарів», тобто в «куркулів»* [15, с. 49]. Заможні середняки мали на той час у власному користуванні деякий надлишок засобів виробництва відповідно до розмірів землекористування. Разом із термінологічно визначеним радянською системою *«куркульством»* вони уособлювали капіталістичні тенденції в радянському доколгоспному селі. Застосування політичних і економічних заходів для обмеження господарської активності куркульства (дана соціальна група селянства вважалась *«прямим і рішучим ворогом революційного пролетаріату»* [16]) об'єктивно зумовило зменшення чисельності заможної верстви середняцького селянства. Не випадково, навіть у рішенні XV з'їзду ВКП(б), наголошують С. Водотика й І. Мазур зазначалось, що в радянській державі наявний процес *«зростання куркульських груп за рахунок заможної частини середняків»* [17].

Заможне середняцьке селянство, як логічно витікає з позиції згаданих науковців, було не чим іншим, як складовою частиною заможного українського селянства.

Аналізуючи поставлену проблему, безумовно, слід звернути увагу на позицію відомого радянського історика, визначного фахівця у сфері соціально-економічних відносин на селі у 20-30-ті роки ХХ ст. В. Данілова [18; 19]. Характеризуючи групи тогочасного селянства, науковець наголошує, що на селі в той час існувала *«група заможних господарств, яка концентрувала у власних руках засоби вироб-*

ництва у кількості, яка перевищувала можливості їх власних трудових ресурсів» [19, с. 19]. При цьому В. Данілов відносить до цієї групи як «куркульство», так і значну частину середняцтва, яке власним господарським розвитком економічно тяжіло до віднесення його до «куркульства». Він зазначає: «Якщо взяти заможну групу селянства в цілому, тобто включаючи і тих середняків, котрі були економічно максимально близькими до куркулів, то виявиться, що у 15,8 % господарств було сконцентровано 39,3 % землеробських знарядь і 73,3 % складних машин» [19, с. 21] (зазначимо, що це сумарні дані по всій території СРСР, у т.ч. і України). Виключно так зване «куркульство» концентрувало 11,7 % знарядь праці і 30,8 % машин, а питома вага цих господарств була рівна лише 3,2 % [19, с. 21].

Господарствам, які були на той час економічно сталим та відповідно прибутковим, В. Данілов дав декілька визначень: «заможна-куркульська верхівка», «заможна-куркульські елементи», «крупні господарства», «найбільш заможна частина селянських господарств». Даючи поділ селянських господарств за ростом валового прибутку селянських господарств (1925-1926 рр.), історик поділяє селянство на п'ять груп. Перша група – це господарства, в яких вартість засобів виробництва в межах до 200 крб. Друга група – в межах від 200 до 400 крб. Третя – від 400 до 800 крб. Четверта – від 800 до 1 600 крб. П'ята – вище 1 600 крб. [19, с. 39]. При цьому В. Данілов зазначав, що середняцтво, а його питома вага була значною в тогочасному селі, було досить не однорідним щодо забезпеченості засобами виробництва, а отже, включало й економічно відсталі господарства. У цю групу «маломіцних» включались господарства з вартістю засобів виробництва в межах від 201 до 400 крб. [19, с. 21]. Решта ж середняцтва постійно дрейфувала і безперечно мала всі підстави в тій чи іншій мірі бути включеною до заможного селянства. Принаймні та його частина, вартість засобів виробництва в якій коливалась в межах від 800 до 1 600 крб., без перебільшення було заможним. Саме цю частину селянства В. Данілов і називає заможною. Іншу, найбільш економічно міцну групу селянських господарств з вартістю засобів виробництва вище 1 600 крб. – як то видно із контексту, він відносив до «куркульської». У цілому його визначення «заможна-куркульська частина селянських господарств» найвірогідніше тлумачився саме таким чином, адже науковець за умов тоталітарної радянсько-більшовицької політичної системи з цілком зрозумілих причин не міг уживати лише один термін «заможне селянство». «Заможна-куркульська» селянська група, за В. Даніловим, мала наступні характерні ознаки: наявність складних сільськогосподарських машин – сіялок, жаток, косарок, молотарок тощо. Одна з прибуткових статей виробництва даних господарств – здача сільськогосподарського інвентарю в найм. Економічне значення функціонування даної групи селянських господарств було дуже важливим для життя села. Його господарський вплив набагато перевищував кордони дрібного ручного виробництва селянської сім'ї. Ця група господарств, концентруючи за даними на 1927 р. в цілому по СРСР 51,5 % земель

орендного фонду [19, с. 25], постійно розширювала площі власних посівів за допомогою оренди; використовувала у власних господарствах строкових робітників; кредитувала значну кількість незаможних господарств, брала своїми коштами активну участь у кооперативних товариствах. Важливе значення для формування цін, а отже, на доходність селянського господарства мала здатність цих господарств затримувати власну продукцію в господарстві до підвищення ціни на неї.

На початку 90-х років XX ст. відомий фахівець у сфері аграрної історії України початку 20-х років О. Ганжа, у ґрунтовній публікації, яка розглядає проблему державного регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу, виділяла наступні групи селянських господарств: «бідняцькі», «незаможницькі», «середняцькі» і «заможні» (куркульські) [20]. Аналіз даної публікації, на наш погляд, показує, що О. Ганжа робить поняття «куркульське» і «заможне» господарство синонімічними, не виділяючи жодних категорій суто заможного господарства. Вона вживає також новий термін для виділення певної групи селянського господарства – «трудове», вказуючи на те, що дане визначення було вжите в тогочасному Земельному кодексі, в якому спеціально зазначалось, що в орендні відносини може вступати лише «трудове селянське господарство».

До речі, справедливо наголошує О. Ганжа, зміст терміна «трудове господарство» ніколи не був чітко визначеним у радянському законодавстві» [20, с. 104].

Автор також зазначає, що в добу нової економічної політики місцеве керівництво досить часто ставило «знак рівності між наймачем-куркулем і наймачем-середняком і притягували їх на однакових засадах до відповідальності за недотримання законних норм існуючого законодавства про працю» [20, с. 108]. Відсутність же загальноприйнятого економічного визначення терміна «куркуль», неясність тих критеріїв, за якими можна було віднести селянський двір до даної соціальної групи, на думку автора, «призводило до того, що середняк почав побоюватися, що з розширенням господарства він буде автоматично зарахований до числа «куркулів» та не тільки позбавиться пільг, що їх надавала радянська держава, а й буде поставлений у складні економічні та політичні умови існування» [20, с. 109]. З огляду на вищезазначене, ми можемо зважено стверджувати, що в цьому контексті мається на увазі не середнє, а вищесереднє селянське господарство, котре, об'єктивно, слід відносити до категорії досліджуваного нами заможного селянства.

Аналізуючи позицію О. Ганжі, слід, безумовно, виділити ряд важливих для нашого дослідження аспектів селянської заможності в роки непу, поданих в її монографічних дослідженнях опублікованих у другій половині 90-х років XX ст. [21; 22]. Як найбільш свідоме, заможне селянство, на думку О. Ганжі, приймало в роки непу активну участь у політичному житті села, а саме – в тогочасних виборчих кампаніях. Воно безпосередньо брало активну участь у безпартійних і селянських конференціях початку 20-х років. До речі, саме на них

порушувалось питання про необхідність чіткого визначення соціально-економічних критеріїв заможного селянства, оскільки прирівнення на місцях «будь-кого, без розборок» під поняття «куркуль» «розв'язувало руки для свавільних дій представників влади на селі» [21, с. 13–14]. Вона також наголошує, що своїми діями «заможні селяни змогли повернути на свій бік найбільш численний прошарок мешканців села – середняків» [21, с. 19]. Констатується також те, що «середняки – дедалі частіше поглядали у бік більш заможних селян, пропозиції і вимоги яких часто збігалися з їх інтересами» [21, с. 19]. У середині 1925 р., як наголошує О. Ганжа, ЦК КП(б)У змушений був неофіційно визнати, що «замість союзу незаможника із середняком фактично склався союз середняка з куркулем». Те, що в ті роки спостерігалось «вороже ставлення незаможника до середняка» і «середняка до бідноти», а, також і те, що союз середняка й куркуля, як твердить О. Ганжа «був дуже небезпечним для режиму» [21, с. 19], на наш погляд, автоматично зараховує певну частину середняцтва до категорії саме заможного селянства.

О. Ганжа подає власне сучасне трактування терміна «куркуль». «В радянській історіографії, – наголошує вона, – до них відносився самий верхній прошарок селянства. У сьогоденні йому найбільше відповідає термін «фермер». І ті, і інші намагалися перетворити свої господарства у високорентабельні товарні господарства, вивести їх на якісно новий рівень господарювання» [22, с. 10]. Вживання терміна «куркуль», на її думку, є історично неправильним і

некоректним. «Узагалі, – зазначає О. Ганжа, – про заможність «заможних» селянських господарств після семирічної війни, першого більшовицького експерименту та двократного голоду, що наступив услід за ним, узагалі можна казати лише умовно, порівняно з іншими, вкрай зруйнованими селянськими господарствами. Однак у 20-ті роки куркульство є складовим елементом соціальної структури селянства, що було закономірним результатом розвитку дрібнотоварного виробництва. Не дарма, за перше десятиріччя радянської влади так й не було вироблено загальних економічних дефініцій терміна «куркуль». А відсутність чітко сформульованого і загально-прийнятого визначення сприяла тому, що зі зміною економічного курсу наприкінці 20-х років, поняття «куркуль» остаточно втрачає соціально-економічне значення, перетворюючись в політичний жупел у боротьбі режиму із селянством. Під нього підганялися всі селяни незадоволені політикою, що здійснювалася режимом» [22, с. 12–13].

Погляд на минуле з точки зору сьогодення переконливо засвідчує той факт, що заможне селянство (яке можна в сучасних умовах визначати як фермерське) було носієм прогресу в непівську добу історії України, проте його існування не вписувалось у тогочасну комуністичну доктрину; воно було примарою для тогочасної тоталітарної більшовицької системи, для її ідеології. Звідси і не завжди реалістичне визначення його об'єктивних соціально-економічних параметрів в історіографії аналізованих нами років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Талан С. П. До питання про суспільно-політичне життя на селі в Українській РСР (1925-1927 рр.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1967. – № 1. – С. 36–42.
2. Денисовець П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробничу кооперацію села (1921-1929 рр.) // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 57–67.
3. Ксьонзенко М. І. Результати аграрних перетворень на Україні після Великої Жовтневої Соціалістичної Революції // УІЖ. – 1978. – № 4. – С. 77–87.
4. Євсєєв Є. Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925-1929 рр.) // УІЖ. – 1980. – № 1. – С. 92–97.
5. Рибак І. В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925-1932 рр. // УІЖ. – 1981. – № 2. – С. 55–59.
6. Роголина Н. Л. Соціальна динаміка радянського доколхозного крест'янства: класове расслоєння, соціальні переміщення (1921-1929 гг.). – М., 1986.
7. Беренштейн Л. Ю. Великий Жовтень і соціалістичні перетворення в сільському господарстві України // УІЖ. – 1987. – № 12. – С. 64–76.
8. Верстюк В. Ф. В. І. Ленін про куркульську контрреволюцію і боротьбу проти неї // УІЖ. – 1987. – № 12. – С. 29–41.
9. Адамський В. Земельна реформа в контексті традицій і ментальності українського селянства // Розбудова держави. – 1994. – № 10. – С. 41–44.
10. Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 роках: Сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 35–36.
11. Венер М. Лицом к деревне: советская власть и крестьянский вопрос (1924-1925 гг.) // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 86–107.
12. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики у відбудовний період (1921-1925 рр.). – Х., 1974. – 167 с.
13. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К., 1992. – 365 с.
14. Денисовець П. М., Єрмак О. П. Податкова політика радянської держави щодо селянства України // УІЖ. – 1982. – № 6. – С. 88–96.
15. Водотика С. Г., Мазур І. Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927-1929 рр.) // УІЖ. – 1983. – № 2. – С. 42–51.
16. Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне зібрання творів. – Т. 41. – С. 166.
17. КПСС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК. 1898-1970. – М., 1970. – Т. 4. – С. 45.
18. Данилов В. П. Коллективизация: как это было // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. – М., 1989. – С. 228–253.
19. Данилов В. П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства. – М., 1961. – 60 с.
20. Ганжа О. І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 103–110.
21. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія «Історичні зошити». – К., 1996. – 42 с.
22. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.